

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

УДК 811.161.2'276.1

ЩЕ РАЗ ПРО МОВУ І СУСПІЛЬСТВО

Рец.: Фудерер Т. О. *Мовна стратифікація сучасного українського суспільства : [монографія] / Т. О. Фудерер. – Київ : Генеза, 2013. – 297 с. – Бібліогр.: с. 66–70, 161–164, 202–204, 293–297. – укр.*

Людмила Васильєва

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра слов'янської філології,
вул. Університетська, 1, кімн. 324, 79000 Львів, Україна,
тел. : +380322394770,
ел. пошта: milav2000@yahoo. Com*

DOI <http://dx.doi.org/10.30970/uf1.2017.13.2003>

Нещодавно вийшла друком монографія хорватської дослідниці, завідувача кафедри україністики Загребського університету Тетяни Фудерер, у якій автор робить спробу висвітлити надзвичайно важливі для сучасної України проблеми – взаємозв'язку мови й суспільства, – зокрема, йдеться про питання, які стосуються соціального розшарування сучасної української мови. У праці акцентується передусім на дослідженні мовних механізмів зведення кордонів між соціальними верствами, а також на аналізі засобів відображення в мові соціального статусу представників різних верств українського суспільства. Цю працю вважаємо надзвичайно актуальною, оскільки зазначені проблеми належать до пріоритетних в сучасній соціолінгвістиці.

Отож, цілком закономірним є звернення хорватської україністки до заявленої теми, а з огляду на це і до праць відомих українських соціолінгвістів: Л. Т. Масенко, Л. О. Ставицької, Г. П. Мацюк, А. П. Загнітка, О. О. Тараненка, Н. П. Шумарової тощо, які в наш час не тільки визначають подальші перспективи соціолінгвістичних досліджень на подібну тематику, але й прагнуть знайти відповіді на наболілі для української спільноти питання, насамперед на таке, чому мовна ситуація в Україні за роки її незалежності майже не змінилася на користь використання в більшості сфер життя українського суспільства української мови. Справді, національна мова повноцінно виконує свою державотворчу функцію саме тоді, коли є засобом комунікації широких верств населення. А для цього нашій країні важливо подолати соціальну неповноту функціонування української мови, синхронізувати процеси соціального, мовного і культурного розвитку нашого суспільства.

Поставивши акцент на розрізненні понять “соціальна диференціація мови” та “мовна стратифікація суспільства”¹, дослідниця акцентує свою увагу саме на

---

¹ Перше з них полягає в соціально зумовленому розшаруванні мови, а друге – в ієрархічному розподілі на соціальні групи за ознакою використання мови.

аспекті мовного існування соціуму, що дозволяє їй виявити деякі стратифікаційні ознаки в мовній поведінці представників різних соціальних груп мовців. Ключовими у своєму дослідженні вона бачить поняття соціальних маркерів мовної поведінки, а саме засобів відбиття “в мові представника певної соціальної верстви його соціального статусу, стилю життя, а також мовних репрезентантів соціальних ролей” (с.65).

Т. Фудерер наводить критерії для соціальної стратифікації суспільства, зазначаючи при цьому їхню умовність саме в соціумах, які переживають процеси трансформації. При цьому вона послуговується трактуванням соціальної стратифікації в усіх типах людського суспільства для опису соціальної нерівності, яка там існує (Е. Гіденс, М. Вебер, П. Бурдьє). Саме як соціум, якому властиві трансформації, виступає українське суспільство. Дослідниця наводить різні стратифікаційні моделі, відмінності між якими пов'язані, зокрема, з різними теоретичними підходами до пояснення механізмів формування класів чи страт, на які вони опираються. На цих же принципах, як твердить дослідниця, а саме на усталеному в соціології тлумаченні поняття “стратифікація”, ґрунтується стратифікаційна модель українського суспільства за мовною компетенцією представників різних верств, їхньої мовною поведінкою тощо. На її думку, важливе значення має також те, що мовні характеристики представників різних соціальних прошарків, унаочнюють їхній освітній та професійний статус, даючи при цьому змогу з'ясувати механізми їх існування в дихотомії “мова – суспільство”.

На думку хорватського науковця, побудову стратифікаційних моделей сучасного українського суспільства ускладнюють процеси трансформації. Зважаючи на них, класичні європейські чи американські схеми до аналізу цих моделей в Україні застосувати не можна. Українське суспільство відрізняється від інших соціумів передовсім тим, що не є суспільством середнього класу, а це пов'язано і з відсутністю зв'язку між доходами, і з професійно-освітнім статусом, і з престижем та соціальною самооцінкою його представників. Багатий текстовий матеріал, який використала дослідниця, дозволяє нам говорити про обґрунтованість зазначених вище тверджень. Автор праці проаналізувала низку художніх текстів, які дали їй можливість дійти висновку щодо вербалізації соціального простору в українській мовній картині світу, яка ґрунтується на ідеологічній опозиції “свій – чужий”. Зокрема, автор звернула увагу на метафоричну репрезентацію концепту “влада” в сучасному художньому дискурсі, саме у ньому вона виявила лише негативно конотовані метафори.

Через призму соціальної неоднорідності дослідниця розглядає мовну ситуацію в нашій державі, яку, на її думку, значною мірою визначає поширення різних форм українсько-російського білінгвізму, а також територіальна неоднорідність цієї ситуації. Зокрема, серед особливостей перебігу мовних процесів на Сході України автор зазначає не лише активність щодо пропагування двомовності (в дійсності – російської одномовності), але й навіювання тези про первинну значущість усього, створеного російською мовою тощо. Назагал, як бачимо, у праці вимальовується не надто оптимістична щодо функціонування української мови картина, передусім зумовлена поділом України на три основні регіони – Захід, Центр, Південний Схід. Його здійснено за комунікативним критерієм, і стирання мовних відмінностей між регіонами найближчими роками, услід за соціологами, дослідниця

не прогнозує. І тут нам би хотілось звернутися до історичних чинників, оскільки така ситуація в Україні складалася десятиліттями. Усім відомо, що нації, які формуються в межах чужих держав, втрачають першочергово свої вищі верстви і через це стають неповними. Російськомовна школа ще в підлеглий Російській імперії Україні розірвала зв'язок освічених верств українського суспільства з власним народом, який представляло головно селянство. Свого часу влучно щодо цього зазначив І. Нечуй-Левицький: “Московська школа на нашій Україні багато одрізнила луччих людей од свого народу, од свого плем'я, од сім'ї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком поглядає на їх! Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої-великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину...”.

Як бачимо з рецензованого та й із інших соціологічних та соціолінгвістичних досліджень, наслідки такої ситуації викоринити не вдається навіть у незалежній Україні. Це засвідчує наведена автором праці таблиця, у якій у відсотках уміщено значимість мовних проблем для різних етнічних і вікових груп українського соціуму, щоправда за опитуванням 2007 р. (тоді лише близько 20% українців вважали, що мовне питання потребує негайного вирішення, 32% – що з вирішенням можна почекати, а майже 50% – не вважали це питання актуальним). Подані у ній відсотки не засвідчують посиленого інтересу щодо цих проблем, і це викликає особливе занепокоєння. Невтішну картину доповнюють і наведені автором численні приклади з текстів сучасного публіцистичного та художнього дискурсу.

Принагідно хотілось би звернути увагу на те, що нас, мовознавців, сьогодні надзвичайно турбує. Йдеться про поширення, передусім останніми роками, вульгарного мовлення в Україні, вибір дедалі більшою частиною мовців брутального стилю спілкування. Щоправда, це стосується насамперед російськомовних міських середовищ нашої країни, але з огляду на велику кількість переміщених осіб останніми роками це відчутно навіть на Заході. Не вселяє оптимізму факт, що це явище виходить за межі України, воно стосується і Росії, і, власне кажучи, його можна трактувати ширше — як таке, що притаманне всьому пострадянському мовному просторові. У працях деяких російських соціолінгвістів натрапляємо на трактування цього явища як “просторіччя”, яке є суто національним російським феноменом, що за своїм використанням відрізняється від функціонально близьких типів розмовного мовлення інших мов. Так, у відомому підручнику з соціолінгвістики В.І. Белікова і Л.П. Крисіна (Москва, 2001), автори визначають просторіччя як “мовлення неосвіченого і напівосвіченого міського населення, яке не знає літературних норм”. При цьому вони зазначають, що “термін просторіччя вживається головно у вітчизняній [російській – Л.В.] соціолінгвістиці, оскільки просторіччя — “найбільш російська” мовна підсистема, специфічна для російської національної мови. Якщо територіальні діалекти і поговіт літературна мова мають прямі аналоги в інших національних мовах, то просторіччя таких аналогів не має. Ні французька підсистема *langue populaire*, ні те, що в англійській мові лінгвістичній літературі називається *nonstandard* або *illiterate speech*, не є копіями російського просторіччя, відрізняючись від нього як своєю соціальною базою (тобто складом мовців-носіїв), так структурними і функціональними властивостями”. Автори підручника порівнюють російське просторіччя з мовними ідіомами деяких слов'янських країн, зокрема, Польщі, Болгарії, Сербії, Хорватії: “Польські міські

діалекти значно більшою мірою, ніж російське просторіччя, опираються на селянські говірки; болгарські, сербські і хорватські міські койне є близькими до їхньої діалектної основи, що також відрізняє їх від російського просторіччя". У будь-якому раз, на думку зазначених соціолінгвістів, очевидною є велика вага лексичній системі російської мови нестандартної лексики, використання якої передусім пов'язане зі зниженим стилем комунікації. Тепер вона, на превеликий жаль, заходить сприятливий ґрунт по всій Україні.

Але повернемося знову до важливих міркувань з рецензованої праці, деякі з яких певною мірою пов'язані з попередньо викладеними нашими думками. Значну увагу автор приділила мовним портретам соціальних верств. Як матеріал для портретування використала тексти сучасної української прози. Прийоми контекстуального аналізу дали їй можливість виявити асоціативні ознаки певних типів особистостей, з'ясувати характерні риси їхньої мовної поведінки, яка часто в українському соціумі набуває ще й символічного значення. Зокрема, автор доводить, що належність до певної соціальної верстви передбачає рольові настанови в поведінці, яка часто стереотипізується. Зазначене дає їй підстави говорити, якщо не про концепти (наприклад, "представник еліти", "бізнесмен", "олігарх", "інтелігент" тощо), то, принаймні, про певні соціотипи, які активно вербалізуються. Це дослідниця виразно виявляє у текстах художньої прози. Автор фіксує і живі прояви мовної поведінки таких соціотипів за усним мовленням цілком реальних осіб.

Зокрема, підставою для мовного портретування представників української еліти слугують такі особливості їх мови, як вимова, слововживання, етикетні формули, кліше тощо, але не лише вони. Туди Т. Фудерер відносить і соціально марковану мовну поведінку, виявом якої часто стають настанови щодо вибору мови (російської/української) в публічній комунікації, а також схильність до застосування прийомів і тактик мовленнєвих маніпуляцій, приклади комунікативного домінування, мовну агресію. Варто погодитися з думкою дослідниці щодо того, що незавершеність інституційного оформлення української владної еліти як окремого стану зумовлює те, що в мовній поведінці її представників виявляються риси, притаманні субстандартному середовищу, - "елементи радянського новоязу, кримінального жаргону" (с. 236), що підтверджено численними прикладами з публіцистичних текстів.

Натомість у мовній поведінці інтелігента, як дослідила Т. Фудерер численними є приклади обігравання жаргонізмів, елементів з рекламного дискурсу, обценізмів. Як характерну рису мовців цього соціотипу дослідниця виділяє використання мовної гри. Соціальними маркерами мови інтелігента є, як вона виявила, жанрово тематичні характеристики розмов, уживання книжної, філософської лексики, професіоналізмів, іншомовних вкраплень, прецедентних феноменів, що автор праці послідовно підтверджує за текстами сучасної прози.

Як особливий тип мовної поведінки Т. Фудерер розглядає мовну поведінку носія суржиків. У рецензованій праці ми не знайшли авторського трактування причини постання суржиків в українському соціумі (принагідно зазначимо їх за Л.Т. Масенко, яка вважає, що постання суржиків спричинене намаганням носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища). Проте механізм його використання дослідниця вбачає у "несвідомому заповненні зруйнованих ланок структури

української мови елементами поверхово засвоєної російської” (с. 264-265). Обґрунтованими, як на нас, є висновки автора щодо відсутності системних ознак мішаного українсько-російського субкоду. Відхилення від норми автор вбачає в російсько-українській інтерференції. Крім того, цілком закономірним, на нашу думку, є міркування щодо дискусійного характеру поняття “інтерференційний поріг”, за яким починається суржик. Автор вважає принциповим моментом те, що для суржикомовця його мовний різновид є єдиним мовним кодом, яким він послуговується в усіх комунікативних ситуаціях, що спрямовує його (носія суржикомовця) в соціальному плані до кола людей з нижчих шаблів суспільної ієрархії.

На завершення хотілось би додати кілька міркувань про гідну увагу добірку текстів для ілюстрування тих чи інших положень чи то висновків автора, це уривки творів відомих і шанованих в Україні письменників: Л. Костенко, Ю. Андруховича, С. Жадана, О. Забужко, В. Шкляра та ін. – та відзначити доволі нетрадиційний для монографічної праці підхід до наведення списку використаної літератури, який уміщено після кожного розділу праці. У такому підході вбачаємо і певну позитивну сторону, особливо для студентської читацької аудиторії. Таким чином, кожен з розділів рецензованої праці може слугувати як окрема розвідка і давати можливість детальніше зосередитися на окремих теоретичних чи практичних аспектах. Тим паче, що загального підсумку праця не має, натомість наявні певні міркування підсумкового характеру наприкінці кожного з розділів.

Звичайно, будь-який аналіз поточних і швидкоплинних аспектів мовної дійсності, особливо тих, які мають соціальне підґрунтя, не може бути повним і вичерпним. Сподіваємося, що автор і далі не випускатиме з поля своєї уваги той комплекс мовних і соціальних явищ, який став об’єктом дослідження в рецензованій праці. А можливо, у майбутньому здійснить порівняльний аналіз засобів відображення в мові соціального статусу представників різних верств українського та хорватського суспільства, яке теж переживає трансформаційні процеси. Мовна дійсність на кожному кроці демонструє нам усе нові й нові свої вияви. Гадаємо, що праця виграла б ще більше, якби її автор наприкінці зробила певне узагальнення, а з ним спробувала дати свій власний прогноз щодо подальшого розвитку мовної ситуації в Україні з огляду на дію механізмів мовної стратифікації.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2017

доопрацьована 25.05.2017

прийнята до друку 04.09.2017

AGAIN ABOUT LANGUAGE AND SOCIETY

(Review: Фудерер Т. О. Мовна стратифікація сучасного українського суспільства : [монографія] / Т. О. Фудерер. – Київ : Генеза, 2013. – 297 с. – Бібліогр.: с. 66–70, 161–164, 202–204, 293–297. – укр.)

Liudmyla Vasyljeva

*Ivan Franko National University of Lviv
Department of Slavic Philology, 324 r.
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
tel. : +380322394770
e-mail: milav2000@yahoo.com*